

İbrahim KAŞIKÇI kardeşimizin anısına...

Erzurum ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarının Tarihi Açından Değerlendirilmesi

Alpaslan Ceylan ¹
0000-0002-0533-905X

Yavuz Günaşdı ²
0000-0001-7955-3756

Öz

Erzurum ve çevresi tarihin en eski devirlerinden itibaren yerleşim görmüştür. Erzurum'u önemli kılan hususlar arasında tarihi ve doğal yolları, su kaynakları, hayvancılık için verimli otlakları ve geniş tarım alanları gibi faktörler yer almaktadır. Bölgede yapılan kazı ve araştırmalar, bölge tarihinin aydınlatılması açısından önemli katkılar sağlamıştır. Bölgenin stratigrafisini belirlemesi açısından Sos Höyük kazıları oldukça önem arz etmektedir. Bölgede, M.Ö. II. binden itibaren Hayaşalıların ve M.Ö. I. binde ise Diauehi Krallığının hâkimiyeti görülmektedir. M.Ö. I. binyılda Urartuların, Diauehi Krallığı ile mücadelelerini ve onları hâkimiyet altına aldıklarını görmekteyiz. Urartu kralı Menua (M.Ö. 810-786) döneminde inşa ettirilen Hasankale Yazıtı, Delibaba Yazıtı, Yazılıtaş Yazıtı ve Süngütaş (Zivin) Yazıtı, Argıştı I (M.Ö. 786-764) dönemine ait olan Sarıkamış ve Hanak Yazıtı ve Sarduri II (M.Ö. 764-734) dönemine ait Avnik Yazıtı bölge tarihi açısından önemli bilgiler içermektedir. Yazıtlarda geçen ülke ve şehir isimlerinin lokalizasyonu konusunda bilim insanlarının farklı görüşleri olduğunu görmekteyiz. Yukarıda belirtilen yazıtlarda geçen ülke

¹ Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi ,bceylanerzurum@hotmail.com.

² Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi, ygunasdi@hotmail.com

ve şehir isimleri arasında; Şeşetin Ülkesi, Baltulhi Ülkesi, Haldiriu Ülkesi, Etuini Ülkesi, Ahuriani Kenti, Aştuhini Şehri, Şaşilu Şehri, Utuha Şehri, Zua Şehri, Qa[] Şehri gibi önemli merkezler yer almaktadır. Bölgede 1998 yılından itibaren tarihi ve arkeolojik araştırmalar yürütmekteyiz. Bu araştırmalar ve yazıtlar ışığında Erzurum ve çevresinde özellikle M.Ö. II. binde yapılmış olan kale ve yerleşim alanları gibi birçok merkezin Diauehi Krallığına ait olduğu anlaşılmaktadır. Tespit edilen arkeolojik merkezler mimari açıdan da incelendiği zaman Urartu mimarisinden daha farklı bir mimari karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Argiştı I'in Diauehi'nin krali kenti Zua'yı yakıp yıktıktan sonra, 3 ülke, 105 kale ve 453 şehir yakıp yıktığından bahsetmesi de Diauehi'nin ne kadar çok kale ve şehir sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu bildiride yazıtlar ışığında bölgenin eski çağ tarihi daha detaylı bir biçimde incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: *Erzurum, Urartu, Diauehi, Yazılıtaş Yazıtı, Menua*

The Evaluation of Urartian Inscriptions in and Around Erzurum Through Historical Perspective

Alpaslan Ceylan ¹
0000-0002-0533-905X

Yavuz Günaşdı ²
0000-0001-7955-3756

Abstract

Erzurum and its surroundings have been inhabited since the earliest periods of history. Among the factors which make Erzurum important can be ranked as historical and natural routes, water resources, fertile pastures for livestock farming, and factors such as extensive agricultural areas. Excavations and researches made in the region, have made important contributions in terms of illuminating the history of the region. Excavation of Sos Höyük is very important in terms of determining the stratigraphy of the region. In the region, the domination of Hayaşalı from BC. II. and the kingdom of Diauehi from B.C. I. can be seen in the first millennium B.C. I. we see the Urartians fighting with the Kingdom of Diauehi and take them under their sovereignty. The Hasankale inscription, Delibaba inscription, Yazılıtaş inscription and Süngütaş (Zivin) inscription which was built during the reign of Urartian king Menua (810-786 BC), Sarıkamış and Hanak inscriptions belonging to Argisti I period (786-764 BC) and Avnik inscription belonging to Sarduri II period (764-734 BC) contain important

¹ Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi ,bceylanerzurum@hotmail.com.

² Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi, ygunasdi@hotmail.com

information regarding the history of the region. We see that scientists have different opinions about the localization of the country and the city names in the inscriptions. Among the names of countries and cities mentioned above in the inscriptions; there are important centers such as Şeşetin Country, Baltulhi Country, Haldiriu Country, Etuini Country, Ahuriani City, Aştuhini City, Şaşılı City, Utuha City, Zua City, Qa [] City. We have been conducting historical and archaeological researches since 1998. In the light of these investigations and inscriptions Erzurum and its surroundings especially around B.C. II. it is understood that many centers such as castle and settlement areas belong to the Kingdom of Diauehi. When the identified archaeological centers are examined from the architectural standpoint, a different architectural antagonism emerges rather than the Urartian architecture. The mentioning of Arğişti I, the kingdom of Diauehi, about vandalised 105 fortresses and 453 cities,. after destroying the city of kingdom Zia also reflects the importance of Diauehi. This information is important to show how many fortresses and settlements Diauehi has. In this study, in the light of the inscriptions, the ancient history of the region will be examined in more detail.

Keywords: Erzurum, Urartian, Diauehi, Yazılıtaş Inscription, Menua

Türkiye'nin tarihi şehirlerinden biri olan Erzurum, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer almaktadır. 25.066 km²'lik yüzölçümü ile Erzurum, Türkiye'nin yüzölçümü bakımından en büyük dördüncü şehridir. Şehir, matematiksel konum olarak 40° N paraleli ile 41° E meridyeninde bulunmaktadır. Şehir merkezine yeni katılan yerleşmelerle birlikte ortalama yükseltisi 2000 m.'yi aşan Erzurum, Kuzeydoğu Anadolu'nun en büyük ve en modern şehridir. Yükseltisi ile dünyanın en yüksekte kurulan büyük şehirleri arasında 8. sırada olmasına rağmen, kendinden önceki 7 şehir de

sıcak kuşakta yer almaktadır. Bundan dolayı Erzurum, ılıman kuşaktaki en yüksek ve en büyük şehir olma özelliğini taşımaktadır¹.

Erzurum, Türkiye'nin batı ve orta bölgelerinin dağ yükseltilerinin üzerinde yer almaktadır. Erzurum'un yeryüzü şekillerini yaylalar, ovalar ve dağlık alanlar oluşturmaktadır. Yörenin % 64'ünü dağlar meydana getirmektedir. Dağlık alanların üzerlerinde bulunan yaylaklar, bölgede hayvancılık için vazgeçilmez otlakları meydana getirmektedir. Bölgenin geçim kaynaklarının temelini hayvancılık oluşturmaktadır. Bölgenin dağları kuzey-doğu doğrultuludur. Erzurum şehrinin merkez yerleşmesi, Palandöken Dağları'nın kuzey eteklerinde yer almaktadır. Erzurum bölgesinin ovaları, Karasu-Aras çöküntü alanlarında bulunmaktadır. Erzurum, Türkiye'de hava sıcaklığının en düşük olduğu, Erzurum-Kars bölümünde bulunmaktadır².

Bölgeyi stratejik açıdan önemli kılan husus, yollarıdır. Anadolu'nun tarihi ve doğal yolları Erzurum'da düğümlenmektedir. Bölgenin dağlık olması nedeni ile yollar, akarsuları takip etmektedir. Erzurum'u yaşanabilir önemli bir merkez kılan unsurlardan biri de hiç şüphesiz akarsularıdır. Aras, Fırat ve Çoruh Irmakları, ana akarsu kaynaklarını Erzurum'un dağlarından almaktadır. Irmakların açmış olduğu yarıklar, doğal yollar için zemin oluşturmaktadır. Kuzeydoğu Anadolu bölgesinin yolları, doğu-batı yönlüdür. Sivas'tan gelen yollar Erzurum'a ulaştıktan sonra, bir yandan Kafkaslar ve İran yaylalarına, diğer yandan ise Karadeniz ve Güneydoğu Anadolu içlerine ulaşır³.

Erzurum'da Yapılan Bilimsel Çalışmalar

Erzurum ve çevresinde Paleolitik çalışmalar Kökten, Koşay, Şenyürek ve Alot tarafından yürütülmüştür. Oldukça yetersiz olan bu

¹ Yalçınlar, 1951: 21 vd.; Acar, 1974: 23 vd.; Tarkan, 1974: 7 vd.; Atalay, 1978: 1 vdd.; Ketin, 1983: 484; Doğanay, 1989: 243 vdd.; Ceylan, 2005: 22 vd.; Ceylan-Günaşdı, 2016: 19 vd.

² Sözer, 1972: 1 vdd.; Acar, 1974: 23 vd.; Doğanay vd. 1998: 92; Koday, 2004: 42 vdd.; Karabulut, 2005: 14 vd.

³ Lehmann-Haupt, 1910: 11/2, 731; Selen, 1943: 352; Erinç, 1953: 43 vdd.; Pehlivan, 1984: 23 vd.; Ceylan, 2008: 43 vd.; Ceylan, 2016: 656 vdd.; Günaşdı, 2016: 120; Özgül, 2016: 140 vd.; Üngör, 2016: 956.

çalışmalar sonucunda, Hamamderesi ve Şıpsıp Mağarası'nda Paleolitik veriler tespit edilmiştir. Hamamderesi bölgesinde bulunan iki taş alet, bölge tarihi için önem arz etmektedir⁴. Dumlu Köyü çevresinde, Paleolitik aletler bulunmuştur⁵.

Bölgede yapılan kazı ve araştırmalar, bölge tarihinin aydınlatılması için katkı sağlamıştır. Kazısı yapılan merkezler Karaz Höyük⁶, Pulur Höyük⁷, Güzelova Höyük⁸, Sos Höyük⁹, Erzurum Kalesi¹⁰, Pasinler Kalesi¹¹, Bulamaç Höyük¹², Tasmasor¹³, Güllüdere¹⁴, Büyükdıç¹⁵ ve Tetikom Höyük¹⁶, tür.

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Erzurum-Erzincan-Kars ve Iğdır illerinde, 1998 yılından itibaren başkanlığımdaki ekip tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmaları neticesinde, bölgenin eskiçağını aydınlatacak çok sayıda arkeolojik merkez tespit edilmiştir. 1998 yılından itibaren kesintisiz olarak devam eden çalışmalar ışığında **“Doğu Anadolu**

⁴ Şenyürek, 1944: 350 vd.; Kökten, 1947: 431 vd.; Koşay, 1984, 12 vd.; Pehlivan, 1984, 1 vd.; Erkmen-Ceylan, 2003: 17 vd.; Ceylan, 2008: 107.

⁵ Koşay, 1984: 12; Bölgedeki Şıpsıp Mağarası araştırması için bak. Ceylan, 2008: 275.

⁶ Koşay, 1948: 166; Lamb, 1954: 21 vd.; Burney, 1958: 192; Koşay-Turfan, 1959: 349 vd.; Koşay-Vary, 1964: 1 vdd.; Koşay, 1984; Sagona, 1984: 65 vd.; Yakar, 1984: 78; Yakar, 1985: 302; Ceylan, 2001: 74; Ceylan, 2008: 70; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Karaz Höyük.

⁷ Kökten, 1952: 167 vd.; Koşay, 1962: 25; Koşay-Vary, 1964: 14; Koşay, 1967: 14 vd.; Koşay, 1984; Pehlivan, 1984: 1 vdd.; Yakar, 1985: 302; Güneri, 1987: 45 vd.; Ceylan, 2002a: 168; Ceylan, 2008: 81.

⁸ Koşay-Vary, 1967a: 6 vd.; Koşay-Vary, 1967b: 1 vdd.; Ceylan, 2015: 159 vd.

⁹ Sagona, vd. 1995: 195 vd.; Sagona vd. 1997: 181 vd.; Sagona-Sagona, 2003: 101; Kibaroglu vd. 2011: 3073; Ceylan, 2015: 218.

¹⁰ Erkmen vd. 2002: 75 vd.; Erkmen vd. 2007: 4; Erkmen vd. 2008: 493 vd.; Erkmen vd. 2009: 221 vd.; Erkmen vd. 2011: 151 vd.; Günaşdı, 2015: 343 vdd.

¹¹ Ceylan, 2003: 314; Erkmen-Ceylan, 2003: 17 vd.; Ceylan, 2008: 104; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Pasinler; Üngör, 2015: 432 vd.

¹² Ceylan, 2003: 314; Güneri, 2005: 25 vd.; Ceylan, 2008: 103; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Bulamaç; Özgül, 2011a: 132.

¹³ Şenyurt, 2005a: 1 vdd.; Günaşdı, 2013: 140.

¹⁴ Şenyurt-İbiş, 2005: 1 vdd.; Günaşdı, 2013: 155.

¹⁵ Şenyurt, 2005b: 1 vdd.; Günaşdı, 2013: 149.

¹⁶ Ceylan, 2004: 266; Şenyurt-Ekmen, 2005: 10 vd.; Ceylan, 2008: 139; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Küçüktuy; Özgül, 2011a: 135.

Araştırmaları I” ve “Doğu Anadolu Araştırmaları II” olmak üzere 2 kitap yayımlanmıştır¹⁷.

Erzurum bölgesinin stratigrafisini belirleyen kazı, Sos Höyük kazısıdır. Sos Höyük kazı verilerine göre (Sos VA) Geç Kalkolitik Çağ M.Ö. 3500/3300-3000 tarihleri arasına yerleştirilmektedir¹⁸.

Karaz Kültürü olarak adlandırılan kültürün Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı’nda Erzurum bölgesinde egemen olduğu anlaşılmıştır¹⁹. M.Ö. II. Binde, bölgeye Hayaşalılar hakim olduğu, Hitit kaynaklarından anlaşılmaktadır. Hayaşa topraklarının merkezi, Çoruh-Kelkit Vadisi’dir. Hayaşalılar, Giresun-Rize ile Erzincan-Erzurum hattı arasında kalan topraklara yerleşmişlerdir²⁰.

M.Ö. I. Binde, Erzurum bölgesi Urartu Krallığı ile mücadele eden Diauehi Krallığı tarafından idare edilmekteydi. Diauehi Krallığı ile ilgili bilgilerimiz, Urartu yazıtlarına dayanmaktadır.

Erzurum ve Çevresindeki Urartu Yazıtları

M.Ö. 13. yüzyılda Van Gölü merkezli Uruatri-Nairi Konfederasyonları, Urartu Devleti’nin temelini teşkil etmişlerdir. M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren ise Yakındoğu tarihinde Urartu Devleti’nin önemli rol oynadığını görmekteyiz. İlk defa Diauehi ile ilgili bilgilere Asur kaynaklarında rastlanmakla birlikte, asıl detaylı bilgiler Urartu kaynaklarında mevcuttur.

Urartuların Diauehi üzerine yaptığı seferle ilgili yazıtlar bulunmaktadır. Ayrıca Diauehi’nin Urartular tarafından tamamen ortadan

¹⁷ Detaylı bilgi için bak. Ceylan, 2008: 1 vdd.; Ceylan, 2015: 1 vdd.

¹⁸ Koşay-Turfan, 1959: 349 vdd.; Sagona vd. 1995: 194 vd.; Sagona vd. 1996: 27 vd.; Sagona vd. 1997: 137 vd.; Sagona-Sagona, 2000: 143 vd.; Sagona-Zimansky, 2009: 1 vdd.; Günaşdı vd. 2012: 59 vd.; Ceylan, 2015: 218 vd.

¹⁹ Sagona vd. 1995: 194 vd.; Sagona vd. 1996: 27 vd.; Sagona vd. 1997: 137 vd.; Sagona-Sagona, 2000: 143 vd.; Sagona-Zimansky, 2009: 1 vdd.; Bingöl, 2016: 487 vd.; Günaşdı, 2016: 116.

²⁰ Pehlivan, 1991a: 38 vd.; Ceylan, 2015: 482 vd.; Özgül, 2011b: 100; Özgül, 2015: 72; Ceylan-Günaşdı, 2016: 56 vd.; Hayaşa’nın lokalizasyonu için bak. Goetze, 1928: 25 vd.; Forrer, 1931: 1 vd.; Cavaignac, 1932: 13 vd.; Hrozny, 1947: 138 vd.

kaldırılmasından sonra da bölgede Urartu yazıtlarına rastlanmaktadır. Erzurum çevresinde Urartu kralı Menua döneminde inşa ettirilen yazıtlar: Hasankale Yazıtı, Delibaba Yazıtı, Yazılıtaş Yazıtı ve Süngütaş (Zivin) Yazıtı'dır.

Bu yazıtların en önemlilerinden biri olan Hasankale Yazıtı'nda şu ifadeler yer almaktadır²¹.

Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua bu kaleyi kusursuz bir şekilde yaptırdı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.

Hasankale Kalesi inşa yazıtında kral Menua, bereketli Pasin Ovası'nı ve doğal yol kavşağını kontrol altında tutarak bu coğrafyada kalıcı olmayı hedeflemiştir. Pasin Ovası'nda yapılan kale, Urartu'nun yapmış olduğu görkemli, yazıtlı kalelerden biridir.²²

Kral Menua'ya ait bölgedeki diğer bir yazıt da **Delibaba Yazıtı**'dır. Bu yazıtta ise şu ifadeler yer verilmiştir²³:

Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua bu kaleyi kusursuz bir şekilde yaptırdı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.

Delibaba Yazıtı da tıpkı Hasankale Yazıtı gibi kale inşa yazıtıdır. Delibaba Yazıtı ile ilgili yaptığımız incelemelerde, kalenin Erzurum-Ağrı

²¹ Saulcy, 1853: tab. 2; Sayce, 1882: tab. 2; Alişan, 1890: 26; Sandalgian, 1900: no. 62; Belck, 1901: 452 vdd.; res. 4; Lehmann-Haupt, 1928-35, no. 60-61, tab. 23; König, 1955-57: no. 441; Melikişvili, 1960: no. 69; Payne, 2006: 89 vd.; Ceylan-Günaşdı, 2016: 222.

²² Pasinler Yazıtı'nın kopyası elimizde olmasına rağmen, yazıtla ilgili yaptığımız araştırmalarda yazıtın İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne götürüldüğünü belirledik. Ancak bütün girişimlerimize rağmen, yazıtın İstanbul Arkeoloji Müzesindeki izine ulaşamadık. Hasankale Kalesi'nde Erzurum Müzesi adına müze müdürümüz Mustafa ERKMEN başkanlığında yaptığımız kazıda, Urartu kralı Menua dönemine ait sur duvarları tespit edilmiştir. Geniş bilgi için bak. Erkmén-Ceylan, 2003: 17-28.

²³ Sembastians, 1910: 192; Marr, 1917: 125 vd.; König, 1955-57: no. 43; Melikişvili, 1960: no. 68; Payne, 2006: 89; Ceylan, 2015: 490.

yol güzergâhında olduğunu belirledik. Kale, Horasan-Eleşkirt arasındaki Dellal geçidinde yapılmıştır. Delibaba Kalesi, tahrip olmasına rağmen, kaleden Aras Nehri'ne inen kaya basamaklı su tünelinin önemli bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır.

Kalenin en önemli özelliği, geçitleri tutmasıdır. Urartu kralı bölgeyi "Geçitler Ülkesi (^{KUR}KA-sie)" olarak tanımlamıştır. Geçitler ülkesindeki stratejik bir bölge olan Dellal'a böyle bir kalenin yapılması, kral Menua'nın askeri dehasını göstermektedir²⁴.

Urartu kralının bölgede bıraktığı diğer bir yazıt ise Erzurum'un Horasan ilçesi ile Kars'ın Sarıkamış ilçeleri arasında yer alan, Sarıkamış'a bağlı Süngütaşı köyünde tespit edilen Zivin Yazıtıdır. Yazıtta şu ifadeler yer almaktadır²⁵:

... Minua der ki: Šašilu Şehri'ni ele geçirdim. Bu steli, bana efendi olan tanrı Haldi'ye diktirdim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.

Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse veya her kim saklarsa, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini, (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler...

Menua dönemine ait olan Zivin Yazıtı'nın önemli bir bölümü tahrip edilmiş olduğu için bilgi eksikliği vardır. Yazıtın okunan kısmından anlaşıldığına göre yazıt, bir sefer yazıtıdır. Yazıttan anlaşıldığına göre, seferin Diauehi'ye karşı yapıldığına dair şüphe yoktur. Sefer, Urartu

²⁴ Delibaba Yazıtı için yaptığımız incelemelerde, yazıtın kaleden sökülerek hemen yakınında yapılan bir kilisede kullanıldığı ifade edilmiştir. Ancak kilisenin de tahrip olmasından sonra yazıtın kırıldığı ve yok edildiğini üzülerek öğrenmiş bulunmaktayız. 1900'lerin başında yazıtı gören, okuyan değerli bilim adamlarına şükranlarımızı sunuyoruz.

²⁵ Sarıkamış'ın 35 km. güneybatısında yer alan Zivin Yazıtı tahrip edildiği için bilgiler yetersizdir. Meşçaninov, 1931: 69 vd.; Meşçaninov, 1933: 407 vd.; Tseretheli, 1939: no. 10, 11; König, 1955-57: no. 24; Melikişvili, 1960: no. 37; Ceylan, 2001: 41 vd.; Payne, 2006: 70.

açısından başarılı bir şekilde sonuçlanmıştır. Çünkü Diauehi'nin başkenti olduğunu bildiğimiz **Şaşılı** şehri, Urartu tarafından ele geçirilmiştir.

Bölgedeki Menua'ya ait en az tahrip olan tek yazıt ise Horasan'da bulunan **Yazılıtaş** Köyündeki, aynı isimle anılan yazıttır. Yazıtta şu ifadeler yer verilmiştir²⁶:

Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla güçlü bir ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı (ve ülkeyi) dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti.

Minua der ki: Diauehi Ülkesi'ni ele geçirdim ve Krali şehir Şaşılı'yu, savaşta ele geçirdim. Ülkeyi yıktım, kaleleri (yerle bir ettim). Şeşetin Ülkesi'ne ve Zua Şehri'ne kadar ulaştım. Utuha Şehri'ni... Minua der ki: Diauehi'nin Kralı Utupurşini önüme çıktı, ayaklar(ıma) kapandı ve (önümde) secde etti. Merhamet(?) gösterdim(?). Haraç (ödemesi koşulu) ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Haraç verdi. Geri dönecek esirleri tümüyle serbest bıraktı(?).

Minua der ki: ... Oradan iki kral, (yani) Baltulhi boyunun ülkesininki ve Haldriu Şehri'nin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim.

Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa veya her kim değişik bir şey, (yani) "Ben yaptım" söylerse, tanrı Haldi, tanrı

²⁶ Erzurum ili Horasan ilçesinin 34 km. kuzeydoğusunda yer alan Yazılıtaş köyünün 1 km. kuzeydoğusunda sarp bir kayalık üzerindedir. Yazıt, kayanın güney yönü traşlanarak oluşturulan dikdörtgen kör pencere içerisine yazılmıştır. Yazıt, yerden 3 m. kadar yukarıda yer almaktadır. Schulz, 1840: no. 42; Lehmann-Haupt, 1928-35: no. 27; König, 1955-57: no. 23; Melikişvili, 1960: no. 36; Mordtmann, 1872: no. 24; Robert, 1876: 121-145; Sayce, 1882: no. 30; Sayce, 1888: 10; Alişan, 1890: 539; Sayce, 1893: 25 vd.; Sandalgian, 1900: no. 5; Ceylan, 2002b: 14 vd.; Payne, 2006: 68 vd.; Ceylan, 2015: 489 vd.; Ceylan, "Diauehi Kingdom and Urartian's in the Light of New Findings", A Civilization in the Eastern Anatolia, (Baskıda).

Teişeba, tanrı Şivini, (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler ...

Zivin Yazıtı gibi Yazılıtaş Yazıtı da bir sefer yazıtıdır. Urartu kralının yine Diauehi ülkesine yaptığı sefer detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Diauehi krallığının yıllık vergiye bağlandığını bu yazıt bize aktarmaktadır. Kral, Yazılıtaş Yazıtı ile Diauehi Krallığı'nı vasal bir krallık haline dönüştürdüğünü ilan etmektedir.

Diauehi Krallığı, Menua döneminde durumunu korumuştur. Menua'nın yerine Urartu tahtına çıkan oğlu Argiştı I (M.Ö. 786-764) döneminde Diauehi üzerine seferler yapıldığını Van yazıtlarından bilmekteyiz²⁷. Bölgemizde Argiştı I dönemine ait Sarıkamış Yazıtı bulunmaktadır²⁸. Yazıtta şu ifadeler yer almaktadır:

***... Ahuriani Şehri'ni, Aştu Şehri'nin(?) bölgesini ele geçirdim.
... tahıl deposu(?) tüm(?) Aştuhini Şehri için ... Etiuni
Ülkesi'ni(?) tamamen ele geçirdim. Güçlü ordular geldiler ...
Argiştı der ki: Tanrı Haldı, tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve
bütün) tanrılara yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler ...
püskürttüm. Qa[] Şehri'ne kadar ... kovaladım. ... orada ... yüz
... 20 ... yüz ... yaktım. X yüz 50 ... kadın. Tanrı Haldı
büyüklüğüyle Minua oğlu Argiştı, güçlü kral, Biainili
Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır. Argiştı der
ki: Her kim bu steli tahrip ederse veya her kim suç işlerse,***

²⁷ Argiştı'ye ait Van bölgesindeki yazıtlar Van Kalesinde bulunan Argiştı kaya mezar odasının girişine yazdırılan "Horhor Yazıtı"nın 1. Sütununda anlatılmaktadır bak.; Schulz, 1840: no. 2; Sayce, 1882: no. 37; Payne, 2006: 150 vd.; Ceylan, "Diauehi Kingdom and Urartian's in the Light of New Findings", A Civilization in the Eastern Anatolia, (Baskıda). Ayrıca aynı sefer "Van Surp Pagos Kilisesi Yazıtı"nda da geniş bir şekilde ele alınmıştır bak; Sayce, 1882, no. 45-46.; Lehmann-Haupt, 1928-35: no. A1, B1, tab. 26; Payne, 2006: 177 vd.; Ceylan, "Diauehi Kingdom and Urartian's in the Light of New Findings", A Civilization in the Eastern Anatolia, (Baskıda).

²⁸ Nikolskii, 1893; Sayce, 1894: no. 84; Nikolskii, 1896: no. 21; Sandalgian, 1900: no. 23; Tseretheli, 1939: no. 18; König, 1955-57: no. 89; Melikişvili, 1960: no. 130; Ceylan, 2001: 42.

tanrı Haldi, tanrı Teişeba ve tanrı Şivini (onu) güneş ışığından yoksun etsinler ...

Sefer yazıtı olan Sarıkamış Yazıtı'nın bize çok değerli bilgiler sunmakta olduğu anlaşılmaktadır. Maalesef bu kıymetli bilgilerin çoğu yazıtın aşırı derecede tahrip olmasından dolayı günümüze kadar ulaşmamıştır. Urartu kralı Argišti I'e ait diğer bir yazıt ise Ardahan bölgesindeki Hanak yazıtıdır²⁹. Bölgemizdeki son Urartu yazıtı ise Sarduri II dönemine ait olan Erzurum Güzelhisar Köyü'nde bulunan **Avnik Yazıtı**'dır. Yazıtta şu ifadeler yer almaktadır³⁰:

..., yaşam(?)(ının önemin)den dolayı(?) (onu) oradan uzaklaştırdı(?). Argišti oğlu Sarduri, güçlü kral ve Tuspa Şehri'nin kahramanıdır.

Yazıt çok tahrip edildiğinden dolayı, sefer yazıtı mı yoksa yapım kitabesi mi olduğu anlaşılmamaktadır.

Yazıtlarda Geçen Adların Değerlendirilmesi

Yukarıda geniş olarak verdiğimiz gibi bölgemizde Urartu Kralı Menua dönemine ait ikisi inşa yazıtı olmak üzere dört adet yazıt bulunmaktadır. Argišti I dönemine ait bir yazıt bulunmaktadır. Sarduri II dönemine ait ise bir yazıt bulunmaktadır. Biz biliyoruz ki, Delibaba Yazıtı'nda olduğu gibi bölgemizde var olan pek çok yazıt maalesef yok edilmiştir. Bölgede tespit ettiğimiz az sayıda yeni Urartu yazıtı ise bilim dünyasına kazandırılmıştır³¹.

Yazıtlarımızda geçen ülkeler ve şehirler şunlardır;

Şeşetin Ülkesi, Baltulhi boyunun Ülkesi, Haldiriu Ülkesi, Etiuni Ülkesi, Şaşili Şehri, Zua Şehri, Utuha Şehri, Ahuriani Şehri, Aštu Şehri, Aštuhini Şehri, Qa [] Şehri. Adı geçen ülke ve şehirler dışında Urartu döneminde Erzurum ve çevresine yerleştirilen pek çok ülke ve şehrin var

²⁹ Dinçol-Dinçol, 1992: 109 vd.; Ceylan, "Diauehi Kingdom and Urartian's in the Light of New Findings", A Civilization in the Eastern Anatolia, (Baskıda).

³⁰ Orthmann, 1968-69: 77 vd.; Aydın, 1991: 323 vd.; Ceylan, 2003: 315; Ceylan, 2008: 110; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Avnik.

³¹ Detaylı bilgi için bak. Payne-Ceylan, 2003: 191 vdd.; Ceylan-Ceylan, 2015: 9 vdd.

olduğunu, Van bölgesi Urartu yazıtlarından öğrenmekteyiz. Makalemize esas teşkil eden Erzurum ve çevresindeki yazıtlar olduğu için biz bölge yazıtlarında geçenlerle iktifa edeceğiz.

Şeşetin Ülkesi; Yazılıtaş yazıtında geçen ülke için farklı görüşler ileri sürülmüştür. Diakonoff-Kashkai, Diauehi krallığına bağlı bu ülkenin Diauehi'nin kuzeyinde veya batısında yer alması gerektiğini belirterek, Artvin Şavşat yöresi olacağını ifade etmektedir³². San, Şeşetin ülkesini, Kafkas Dağlarındaki Şeşeti Dağı ve çevresi ile ilişkilendirmektedir³³. Arutyunyan, Şeşetin'in Oltu ve çevresi olduğunu belirtmektedir³⁴. Son olarak Urartu lokalizasyonları üzerine değerlendirme yapan Işık ise Şeşetin ülkesinin, Allahüekber Dağları ve çevresi olduğunu ileri sürmektedir³⁵.

Baltulhi Ülkesi; Yazılıtaş yazıtında geçen ülke, aynı adla anılan boyun yaşadığı ülkedir. Diauehi Krallığı'na bağlı küçük bir krallık olduğu anlaşılan Baltulhi Ülkesi'nin lokalizasyonu ile ilgili olarak Diakonoff-Kashkai, Diauehi Krallığına bağlı olduğunu ifade etmektedir³⁶. Arutyunyan, Baltulhi Ülkesi'nin Diauehi'nin kuzeybatısında yer aldığını ve Diauehi'ye tabii olduğunu belirtir³⁷. San, bu ülkeyi Diauehi ülkesini kapsayan ülke olarak tanımlamaktadır.³⁸ Baltulhi Ülkesi ile ilgili başka bir öneri ise Sagona tarafından ileri sürülmüştür. Bu öneriye göre Baltulhi Ülkesi, Diauehi'nin merkezinde Erzurum'un Pasinler İlçesinin Baldızı köyü ve çevresidir. Görüşünü desteklemek için toponomi yolunu seçen Sagona, Baldızı = Baltu eşitlemesini belirtmektedir³⁹. Işık ise Baltulhi Ülkesi için Horasan – Pasin hattının kuzeyini işaret etmektedir⁴⁰.

³² Diakonoff-Kashkai, 1981: 81.

³³ San, 1994: 82.

³⁴ Arutyunyan, 1970: 162; Arutyunyan, 1985: 245 vd.

³⁵ Işık, 2015: 109.

³⁶ Diakonoff-Kashkai, 1981: 18.

³⁷ Arutyunyan, 1985: 52.

³⁸ San, 1994: 80.

³⁹ Sagona, C. 2004: 40; Sagona'nın önerisine, Işık karşı çıkmıştır. Bak. Işık, 2015: 87. Cumhuriyet döneminde köy isimlerinin değiştiğini ifade etmiştir. Ancak Baldızı ismi Anadolu'nun Türkleşmesiyle birlikte koyulmuş bir isimdir. Adlarının değişmesi ile birlikte aynı adını kullanmaya devam etmiştir. Herhangi bir değişiklik söz konusu değildir.

Haldiriu Ülkesi; Yazılıtaş yazıtında geçen Haldiriu'nun Urartu baş tanrısı Haldi ile bir ilişkisinin var olup olmadığı henüz bilinmemektedir. Haldiriu ülkesinin lokalizasyonu için Diakonoff-Kashkai, Çıldır Gölü civarını önermektedir⁴¹. Sagona da, bu görüşe katılmaktadır. Artunyan ise Haldiriu'nun, Diauehi'nin merkezi bir bölümü olduğunu ifade etmesine rağmen Çıldır Gölü çevresini önermektedir⁴². Işık, Haldiriu ülkesi ve kenti için Horasan – Pasin – Erzurum hattını önermektedir⁴³. San da Diakonoff-Kashkai ile aynı görüşü destekleyerek Kars'ın kuzeyi, Çıldır su, Çıldır Gölü ve Çıldırdağ arasını işaret etmektedir⁴⁴.

Etuini Ülkesi; Sarıkamış yazıtında geçmektedir. Argiştı I'in Van bölgesi yazıtlarında da Etuini ülkesi adı görülmektedir. Etiuni ülkesinin lokalizasyonu için Diakonoff-Kashkai, batıda Sarıkamış, doğuda Gökçe Gölü arasında kalan toprakları işaret etmiştir⁴⁵. Çilingiroğlu, Etuini ülkesinin Gökçe Göl çevresinde olduğu görüşündedir⁴⁶. Melikişvili, Etiuni'yi Güney Kafkasya'daki geniş bir bölge olarak ifade etmektedir⁴⁷. Arutyunyan, Etiuni ülkesinin kuzeyde Çıldır Gölü, doğuda Gökçe Göl, batıda Sarıkamış, güneyde Orta Aras Havzasına kadar uzanan coğrafyanın adı veya coğrafik bir ad olduğu görüşündedir⁴⁸. Salvini, Etiuni değişiminin Güney Transkafkasya'da geniş bir bölgenin adı olduğu görüşündedir⁴⁹. Bu coğrafyada yaşayan kavimler, Urartu'ya karşı birleşerek varlıklarını korumaya çalışmışlardır. Menua dönemine ait yazıtlardan Urartu kralının Etiuni ülkesini ele geçirdiği, başkenti Luhuni'yi fethettiğini ve ülkeyi

Tarafımızdan incelenen köy Eskiçağ tarihi açısından son derece zengindir. Köyde, kaleler ve yerleşmeler bulunmaktadır. Özellikle Karakale, Eskiçağ tarihinin bölgedeki en önemli kalelerinden biridir.

⁴⁰ Işık, 2015: 87.

⁴¹ Diakonoff-Kashkai, 1981: 39.

⁴² Arutyunyan, 1985: 220.

⁴³ Işık, 2015: 122 vd.

⁴⁴ San, 1994: 81.

⁴⁵ Diakonoff-Kashkai, 1981: 35.

⁴⁶ Çilingiroğlu, Diakonoff-Kashkai'nin görüşüne katılmaktadır. Bak. Çilingiroğlu, 1994: 69, 72.

⁴⁷ Melikişvili, 1960: 20.

⁴⁸ Arutyunyan, 1985: 262.

⁴⁹ Salvini, 2006: 50.

haraca (vergiye) bağladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca alınan esirlerin de Tuşpa ile Aelia ve Altuquia şehirlerine sürgün edildiği yine yazıtlarda geçmektedir⁵⁰. Işık, Etiuni ülkesi için Arutyunyan'ın görüşlerine katılırken⁵¹, San ise genel bir tanımlama ile Sarıkamış civarını önermektedir⁵².

Bölgemizde bulunan Urartu yazıtlarında, dört ülkenin dışında çok sayıda şehir adı da geçmektedir. Adı geçen şehirlerin lokalizasyonunu incelemeye çalışalım.

Ahuriani Kenti; Şehrin ismine Sarıkamış Yazıtı'nda rastlamaktayız. Urartu kralı Arğişti I dönemine ait, bölgemizdeki diğer bir yazıt olan Ortakent (Hanak) Yazıtında da Ahuriani ismine rastlanmaktadır⁵³. Diakonoff-Kashkai, söz konusu şehri Sarıkamış bölgesine yerleştirmektedir. San, Sarıkamış yakınlarını önermektedir⁵⁴. Arutyunyan, Sarıkamış'ın kuzeyini, Işık ise Sarıkamış vadisini önermektedir⁵⁵.

Aştuhini Şehri

Sarıkamış Yazıtı'nda geçen şehir Ahuriani şehri ile birlikte anılmaktadır. Bilim adamları, birlikte anılmalarından dolayı bu iki şehrin komşu şehirler oldukları görüşünde hem fikirdirler. Aştuhini şehri Aštu olarak da geçmektedir. Bu adın bir hanedan adı⁵⁶ veya kabile adı⁵⁷ olduğu görüşleri de ileri sürülmüştür. Diakonoff-Kashkai, Aştuhini şehrini Ahuriani şehri gibi Sarıkamış yakınlarına yerleştirmektedir. San, Kars'ın güneybatısını, Sarıkamış yakınlarını önermektedir. Işık, Arutyunyan'ın ileri

⁵⁰ Salvini, 2006: 63.

⁵¹ Işık, 2015: 99.

⁵² San, 1994: 80.

⁵³ Ceylan, 2001: 42 vd.; Ceylan, 2008: 1 vdd.; Ardahan iline bağlı Hanak ilçesinin 6 km. doğusunda yer alan Hanak Yazıtı, A. Dinçol tarafından tespit edilmiştir. Yazıt, kral I. Arğişti dönemine tarihlendirilmektedir. Hanak Yazıtı hakkında geniş bilgi için bak. Dinçol-Dinçol, 1992: 109 vd.; Ceylan-Ceylan, 2016: 62 vd.; Ceylan, "Diauehi Kingdom and Urartian's in the Light of New Findings", A Civilization in the Eastern Anatolia, (Baskıda).

⁵⁴ San, 1994: 79.

⁵⁵ Işık, 2015: 114 vd.

⁵⁶ Diakonoff-Kashkai, 1981: 14.

⁵⁷ Arutyunyan, 1985: 49.

sürdüğü görüşü benimseyerek, Kars yöresinde Sarıkamış Vadisi'nde yer aldığını ileri sürmektedir⁵⁸.

Şaşılı Şehri

Yazılıtaş Yazıtı'nda Diauehi'nin krali şehri olarak geçmektedir. Söz konusu şehir, Zivin Yazıtı'nda ve Van bölgesi Urartu yazıtlarında da geçmektedir. Hiç şüphesiz bölgenin en önemli şehridir. Diauehi kralı Utupurşini'nin şehri olduğu yazıttan anlaşılmaktadır. Zengin bir şehir olduğu ise, Urartu kralına verilen ganimetten anlaşılmaktadır⁵⁹.

Şaşılı'nun lokalizasyonu için genellikle Zivin Yazıtı'na dayandırılarak, Zivin önerilmiştir. Zivin yazıtı'nda Şaşılı'nun ele geçirilerek tanrı Haldi için bir stel diktirildiği kaydedilmektedir⁶⁰. Sevin ve Çilingiroğlu bu nedenden dolayı Zivin'i önermektedirler⁶¹. Arutyunyan Şaşılı'nun Pasinler bölgesinde olması gerektiğini savunur⁶². San, herhangi bir önermede bulunmaz⁶³. Işık ise, Russel'in görüşünün doğru olacağını ifade ederek Zivin'i işaret etmektedir⁶⁴. Sagona ise kazı çalışmaları yaptıkları yer olan Pasinler Sos (Yığittaşı Köyü) Höyüğü'nün olabileceğini ileri sürmektedir⁶⁵. Salvini, Zivin Stelini Menua'nın Şeşilu şehrini aldıktan

⁵⁸ Arutyunyan, 1985: 49; Işık, 2015: 119.

⁵⁹ Detaylı bilgi için bak. Ceylan, 2001: 41 vd.; Bingöl, 2009: 81 vd.; Günaşdı, 2016: 120 vd.; Özgül, 2016: 143 vd.; Ceylan, "Diauehi Kingdom and Urartian's in the Light of New Findings", A Civilization in the Eastern Anatolia, (Baskıda).

⁶⁰ Meşçaninov, 1931: 69 vd.; Meşçaninov, 1933: 407 vd.; Tseretheli, 1939: no. 10; König, 1955-57: no. 24; Melikişvili, 1960: 37; Kleiss-Hauptmann, 1976: 15; Sevin, 1979: 103 vd.; Belli, 1982: 156; Pehlivan, 1991b: 34 vd.; Payne, 1993: 40; Salvini, 1995: 5 vd.; Ceylan, 2001: 41 vd.; Payne, 2006: 70.

⁶¹ Sevin, 1979: 104; Çilingiroğlu, 1994: 62.

⁶² Arutyunyan, 1985: 242.

⁶³ San, 1994: 82.

⁶⁴ Russel, 1984: 186 vd.; Işık, 2015: 130 vd.

⁶⁵ Sagona, 2004: 36 vd.

sonra diktirdiği stel olarak ifade ederek, Şaşilu'nun Zivin olduğu görüşünü desteklemektedir⁶⁶.

Utuha Şehri:

Yazılıtaş Yazıtı'nda geçmektedir. Utuha şehri yazıtta Zua şehri ile birlikte anıldığı için komşu oldukları bilim adamları tarafından kabul edilmektedir. Diakonoff – Kashkai, Utuha şehri için Oltu ilçesinin kuzeybatısını önermiştir⁶⁷. San ise Oltu, Tortum çayının sağ tarafı, Oltu çayının sol kısmında yaşayan kabile olarak ifade etmektedir⁶⁸. Işık, Zivin Vadisi'nin kuzeyinde aranması gerektiğini ifade ederek Yeniköy - Sarıtaşlar civarında olması gerektiğini savunmuştur⁶⁹. Sagona, Utuha'nın diğer şehirler gibi Pasin Ovası'nda aranması gerektiğini söylemektedir. Sagona'ya göre Pasin ovasındaki Büyüktuy, Utuha şehridir⁷⁰.

Zua Şehri:

Yazılıtaş Yazıtı'nda adı geçmektedir. Söz konusu yazıt dışında, Van bölgesi Urartu yazıtlarında da Zua şehriden söz edilmektedir. Yazılıtaş Yazıtı'nda Zua kentine kadar ulaştım ifadesi bulunmasına karşın, Van Surp Pagos Yazıtı'nda Zua ülkesine karşı sefere çıktığımı ve Diauehi'nin krali şehri olan Zua'yı yaktığımı ifade eder. Ayrıca Zua şehrinde bir yazıt diktirmiş olduğunu belirtir⁷¹. Van Surp Pagos yazıtından anladığımıza göre Diauehi'nin Şeşilu'dan sonra ikinci bir krali şehri bulunmaktadır ki o da Zua'dır⁷². Söz konusu şehrin lokalizasyonu için, Diakonoff-Kashkai, Zivin

⁶⁶ Salvini, 2006: 181.

⁶⁷ Diakonoff-Kashkai, 1981: 97.

⁶⁸ San, 1994: 97.

⁶⁹ Işık, 2015: 133 vd.

⁷⁰ Sagona, 2004: 38.

⁷¹ Sayce, 1882: no. 45-46; Lehmann-Haupt, 1928-35: no. A1, B1, tab. 26; Payne, 2006: 177 vd.; Ceylan, "Diauehi Kingdom and Urartian's in the Light of New Findings", A Civilization in the Eastern Anatolia, (Baskıda).

⁷² Sayce, 1882: no. 45-46; Sayce, 1888: 17-18; Sayce, 1890: 134-136; Sayce, 1893: 29; Lehmann-Haupt, 1928-35: no. A1, B1, tab. 26; Ceylan, 2001: 43, 64; Payne, 2006: 177 vd.; Ceylan, "Diauehi Kingdom and Urartian's in the Light of New Findings", A Civilization in the Eastern Anatolia, (Baskıda).

çevresini önermektedir⁷³. Işık, Sarıkamış'ın batısındaki Handere Vadisinde olması gerektiğini ifade etmektedir⁷⁴. San, Zua Şehrinin Erzurum'da Zivin yakınlarında olması gerektiğini savunurken, şehri Diauehi'nin krali kenti olarak tanımlamaktadır⁷⁵. Sagona ise Zua'nın Zivin olduğu görüşündedir⁷⁶.

Qa[] Şehri:

Adı tam olarak tespit edilemediği için bilim insanları tarafından bir değerlendirme yapılmamıştır.

⁷³ Diakonoff-Kashkai, 1981: 106.

⁷⁴ Işık, 2015: 134 vd.

⁷⁵ San, 1994: 83.

⁷⁶ Arutyunyan, 1985: 83.

SONUÇ

M.Ö I. Binde Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığının egemen olduğunu bilmekteyiz. Diauehi Krallığı ile Urartu krallığı arasındaki mücadeleleri Asur kaynaklarından ve Urartu yazıtlarından öğrenmekteyiz. Bütün yazılı kaynaklar, Kuzey Doğu Anadolu'da Diauehi'nin varlığını teyid etmektedir. Diauehi'nin konumu ile ilgili pek çok öneri getirilmiştir. Burney, Diauehi toprakları için Bulanık-Malazgirt Ovası'nı işaret etmiş ise de daha sonra bu topraklara Erzurum ve Erzincan Ovalarını da katmıştır⁷⁷. Herzfeld, Diauehi ülkesi için Çoruh Nehri'nin kaynak bölgeleri ile Oltu ve çevresini önermiştir⁷⁸. Melikişvili, Güneybatı Gürcistan ile Erzurum arasında kalan coğrafyanın Diauehi olduğunu ileri sürmektedir⁷⁹. Meyer, Diauehi'nin Karadeniz'e kadar ulaştığını savunur⁸⁰. Salvini, Çoruh'un kaynakları ile Erzurum ve Oltu bölgesini önermektedir⁸¹. Çilingiroğlu, Diauehi toprakları için genel olarak Erzurum yöresini önermektedir⁸². Hocamız Pehlivan, Diauehi'nin Sarıkamış ile Aşkale arasındaki topraklar olduğunu belirtmektedir⁸³. Biz de Diauehi topraklarının Tercan ile Sarıkamış arasındaki bölge olduğu görüşündeyiz. Geniş yayılım alanı, Doğu Karadeniz Dağları'nın güney eteklerinden kısmen Gürcistan topraklarına, batıda Erzincan Ovası'na, doğuda Sarıkamış'a ve güneyde Muş-Bulanık-Varto'ya kadar uzanan coğrafyadır⁸⁴. Bu önerilerden ziyade, Urartu yazıtlarının bölgedeki genel bir değerlendirilmesini yapmaya uygun bulduğumuz bu makalede, söz konusu yazıtlarda ifade edilen ülkeler ve şehirlerin lokalizasyonu ile ilgili bilim adamlarının vermiş olduğu bilgiler yukarıda paylaşılmıştır.

Lokalizasyon yapan bilim insanlarının birçoğu, Kuzeydoğu Anadolu'ya ya hiç gelmemiş veya bölgenin çok az bir kısmını görmüştür.

⁷⁷ Burney, 1966: 50 vd.

⁷⁸ Herzfeld, 1968: 121 vd.

⁷⁹ Melikişvili, 1950: 26 vd.

⁸⁰ Meyer, 1954: 379.

⁸¹ Salvini, 1967: 22 vd.; Salvini, 2006: 64.

⁸² Çilingiroğlu, 1994: 62.

⁸³ Pehlivan, 1984: 82 vd.; Pehlivan, 1991b: 30 vd.

⁸⁴ Ceylan, "Diauehi Kingdom and Urartian's in the Light of New Findings", A Civilization in the Eastern Anatolia, (Baskıda).

Dolayısıyla Kuzeydoğu Anadolu gibi zor bir coğrafyada lokalizasyon yapmak kolay değildir. Yapılan lokalizasyonların doğruluğunu burada tartışmayacağız⁸⁵. Lokalizasyonların yapıldığı coğrafya ve yazıtların tarihi açıdan değerlendirilmesini yapacağız. Sonuç olarak adı geçen 4 ülke ve 7 şehrin Diauehi Ülkesinde yer aldığı kesindir. Bilim insanları da bu ülke ve şehirleri Erzurum-Kars bölgesine yerleştirmektedirler. Urartu kralları, özellikle Menua ve Argiştı, bölgeyi ele geçirmek için büyük gayretler sarf etmişlerdir. Argiştı sadece Diauehi'nin kralı şehri Zua'yı yakıp yıktıktan sonra, 3 ülke, 105 kale ve 453 şehri yakıp yıktığından bahsetmektedir ki bu da Diauehi'de ne kadar çok kale ve şehir olduğunu göstermektedir⁸⁶. Yine Urartu Kralı Diauehi'den aldığı ganimetler ve bağladığı yıllık vergi göz önünde bulundurulduğunda, Diauehi Krallığı'nın zenginliği de ortaya çıkmaktadır. Yazıtlardan anladığımız kadarı ile Diauehi Krallığı büyük ve zengin bir krallıktır. Krallık, büyük ve küçükbaş hayvan kaynakları, maden kaynakları, at kaynakları ve insan kaynakları açısından oldukça zengindir. Urartu krallarını bu zenginlikler cezbetmiştir⁸⁷.

Bölgede yapmış olduğumuz yüzey araştırmaları sonucunda ve yazıtlar ışığında tarihi açıdan söyleyeceğimiz önemli hususlar şunlardır: Diauehi Krallığı, bölgede çok sayıda kale ve yerleşmeye sahiptir. Bölgeyi egemenliği altına alan, önce vasal hale dönüştüren daha sonra da tamamen topraklarına katan Urartuların bölgede bu kadar çok kaleyi inşa etmesi mümkün değildir. Yüzey araştırmalarında tespit ettiğimiz Demir Çağı kalelerinin hemen hemen hepsi Diauehi kaleleridir. Bu kalelerin stratejik öneme sahip olanlarından bazıları, Urartu Devleti tarafından yeniden onarılmış veya yeniden inşa edilmiştir. Urartu Devleti'nin kale yapım

⁸⁵ Bölge lokalizasyonu ile ilgili değerlendirmelerimiz ayrı bir makale olarak hazırlanmıştır. Kısa süre içerisinde yayınlanacaktır.

⁸⁶ Sayce, 1882: no. 45-46; Sayce, 1888: 17 vd.; Sayce, 1890: 134 vd.; Sayce, 1893: 29; Lehmann-Haupt, 1928-35: no. A1, B1, tab. 26; Payne, 2006: 177 vd.; Ceylan, "Diauehi Kingdom and Urartian's in the Light of New Findings", A Civilization in the Eastern Anatolia, (Baskıda).

⁸⁷ Schulz, 1840: no. 2; Sayce, 1882: no. 37, 45, 46; Sayce, 1888: 17-18; Sayce, 1890: 117 vdd.; Sayce, 1893: 28 vd.; Lehmann-Haupt, 1928-35: no. A1, B1, tab. 26; Payne, 2006: 150 vdd.; Ceylan, "Diauehi Kingdom and Urartian's in the Light of New Findings", A Civilization in the Eastern Anatolia, (Baskıda).

mimarisinin bölgedeki tipik özelliklerini, Pasinler Kalesi'nde görmekteyiz. Oldukça büyük taşlardan, bir yüzleri kalınca yontulmuş, iç kısımları ise yontulmadan yerleştirilen sur duvarları, tipik Urartu kale inşa mimarisidir⁸⁸. Özellikle Menua döneminde rastladığımız sur duvarlarında her sırada biraz geri çekilerek yapılan taş örgüsünün örneklerini yine Pasinler Kalesi'nde görmekteyiz. Diauehi kalelerinde ise bu özellikler görülmemektedir. Daha çok bölgede bulunan taşlardan, hızlı bir şekilde inşa edildiği anlaşılan kalelerden oluşmaktadır. Bölgedeki Diauehi kaleleri daha çok ikinci binde inşa edilmiştir ve özellikle bölgede yoğun bir şekilde yaşanan Erken Tunç Çağı kalelerinin devamı niteliğindedir. Bölgede var olan mimari gelenek, yine bölgedeki sur duvar ustası tarafından aynı şekilde uygulanmıştır. Diauehi kalelerinin diğer bir özelliği ise kalelerin konumudur. Kaleler daha çok yüksek dağların ovalara açılan alçak tepelerine inşa edilmiştir. Bu özellik kaleleri hem stratejik açıdan korunaklı hale getirmiş hem de ovaları kontrol altında tutmalarını sağlamıştır. Yüksek dağ tepelerini seçmeme nedenleri ise zannımca sert geçen kış şartlarında yüksek tepelerde yaşamının imkânsızlığındandır. Diauehi kaleleri, merkezi kaleler ile bunun etrafına serpiştirilmiş küçük kale ve yerleşimlerden oluşmaktadır. Kuzeydoğu Anadolu yüzey araştırmalarında bulduğumuz kalelerin çokluğu da yazıtlarla paralellik göstermektedir. Diauehi kalelerinin diğer bir özelliği ise su kaynaklarına kolay ulaşım sağlayan yerler olmasıdır. Kuzeydoğu Anadolu su kaynakları bakımından Türkiye'nin en zengin bölgelerinden birini oluşturmaktadır.

Kuzeydoğu Anadolu bölgesinin önemli kaleleri şunlardır: Hasankale (Pasinler) Kalesi, Yoğunhasan Kalesi, Avnik Kalesi, Karakale (Pasinler), Uzunahmet Kalesi, Umudum Kalesi, Tepeköy Kalesi, Bardız Kalesi, Oltu Kalesi, İnkaya (Micingert Kalesi), Toprakkale (Sarıkamış) Kalesi, Zivin Kalesi, Dellal Kalesi, Yollarüstü, Küçük Çağdarış Kalesi, Tebrizcik Kalesi, Aşağı Yıldırım Kalesi, Hasanbey Kalesi, Hızırilyas Kalesi, Kalecik Kalesi, Kapıkaya Kalesi I-II, Çengerli Kalesi, Maden Kalesi, Sırataş Kalesi, Yücebelen Kalesi, Müftüoğlu Kalesi, Altıntepe Kalesi, Şirinlikale, Yukarı

⁸⁸ Tarhan, 1975: 44 vd.; Çilingiroğlu, 1983: 28 vd.; Çilingiroğlu, 1997: 1 vdd.; Salvini, 2006: 144 vd.; Baş, 2016: 44 vd.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

Cilt:IV/Sayı:XIII/Aralık/MMXVII

Volume:IV/Number:XIII/December/MMXVII

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Ceylan/atdd/0000-0002-0533-905X-Günaşdu/atdd/0000-0001-7955-3756

Makale Başv. Tarihi:13/10/2017

Makale Y. Kabul Tarihi:22/12/2017

Yıldıran Kalesi, Taşbulak Kalesi, Erence Kalesi, Ekinlik Kalesi I-II, Hanahmet Kalesi, Ilıkaynak Kalesi.

Özellikle bu merkezi kalelerden Hasankale (Pasinler) Kalesi, Avnik Kalesi, Karakale, Uzunahmet Kalesi, Tepeköy Kalesi, Umudum Kalesi, İnkaya (Micingert) Kalesi, Süngütaş (Zivin) Kalesi, Dellal Kalesi, Küçük Çağdarış Kalesi Urartu döneminde de merkezi kale olarak kullanılmış kalelerdir. İnaniyoruz ki Erzurum ve çevresinde yapmaya devam ettiğimiz çalışmalar, bizlere daha yeni bilgiler sunmaya devam edecektir.

KAYNAKÇA

- ACAR, Ahmet, 1974, “Erzurum Ovasında Jeomorfolojik Gözlemler”, 50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi, C I, Erzurum, s. 23-27.
- ALİŞAN, L.V.M. 1890, Airarat, Venedik.
- ARUTYUNYAN, N. V. 1970, Biainili (Urartu), Jerevan.
- ARUTYUNYAN, N. V. 1985, Toponomika Urartu (Churrity i Urarty I), Jerevan.
- ATALAY, İbrahim, 1978, Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi, Ankara.
- AYDIN, Nafiz, 1991, “Güzelhisar Urartu Kitabesi”, Belleten 55/213, Ankara, s. 323-329.
- BAŞ, Ayla, 2016, “Urartu Mimarisinde Malzeme ve Teknik”, Uluslararası Amisos Dergisi, S 1, C 1, s. 44-86.
- BELCK, W. 1901, “Forschungsreise in Klein-Asien”, VBGAEU, S 33, s. 452-522.
- BELLİ, Oktay, 1982, “Urartular”, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I, 139-208.
- BİNGÖL, Akın, 2009, “Kafkaslarda Demir Çağı”, II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Kars, 81-90.
- BİNGÖL, Akın, 2016, “Kars ve Çevresinde Karaz Yerleşmeleri”, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, S 18, s. 487-502.
- BURNEY, Charles, 1958, “Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age”, Anatolian Studies VIII, s. 157-209.
- BURNEY, Charles, 1966, “First Season of Excavation of the Urartian Citadel of Kayalıdere”, Anatolian Studies XVI, London, s. 55-111.
- CAVAİGNAC, E. 1932, Şuppiluliuma et son Temps, Paris.

- CEYLAN, Alpaslan, 2001, Sarıkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları, Erzurum.
- CEYLAN, Alpaslan, 2002a, “2000 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars, Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, Araştırma Sonuçları Toplantısı, S 19, C 2, Ankara, s. 165-178.
- CEYLAN, Alpaslan, 2002b, “Yazılıtaş-Horasan”, Çağlayan Aras, S 1, C 1, s. 14-15.
- CEYLAN, Alpaslan, 2003, “2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”, Araştırma Sonuçları Toplantısı, S 20, C 2, Ankara, s. 311-324.
- CEYLAN, Alpaslan, 2004, “2002 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, Araştırma Sonuçları Toplantısı, S 21, C 2, Ankara, s. 263-272.
- CEYLAN, Alpaslan, 2005, “Erzurum ve Çevresindeki Türk Yerleşimleri”, Türk Kültürü, Erzurum, s. 21-50.
- CEYLAN, Alpaslan, 2008, Doğu Anadolu Araştırmaları, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008), Erzurum.
- CEYLAN, Alpaslan, 2015, Doğu Anadolu Araştırmaları, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014), Erzurum.
- CEYLAN, Alpaslan, (Baskıda), “Diauehi Kingdom and Urartian’s in the Light of New Findings”, A Civilization in the Eastern Anatolia, İstanbul.
- CEYLAN, Alpaslan ve CEYLAN, Nezahat, 2015, “Kavuştuk Yazıtı ve Değerlendirilmesi/Inscription and Analysis of Kavuştuk”, BELGÜ, Sayı: 1, Ankara, s. 9-26.
- CEYLAN, Alpaslan ve CEYLAN, Nezahat, 2016, Doğu’nun Sönmeyen Yıldızı Akçakale, İstanbul.
- CEYLAN, Alpaslan ve GÜNAŞDI, Yavuz, 2016, Eskiçağ’da Erzurum Kaleleri, Erzurum.

- CEYLAN, Nezahat, 2016, “Pasin Ovasının Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, S 43, C 9, s. 656-671.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, 1983, “Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler”, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi II, İstanbul, 28-37.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, 1994, Urartu Tarihi. İzmir.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, 1997, Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, İzmir.
- DIKONOFF, İgor, M. ve KASKHAI, S. M. 1981, Geographical Names According to Urartian Textes, Wiesbaden.
- DİNÇOL, Ali, M. ve DİNÇOL, Belkıs, 1992, “Die Urartaische Inschrift aus Hanak (Kars)”, *Fesischrift Sedat Alp*, Ankara, s. 109-117.
- DOĞANAY, Hayati, 1989, “Erzurum’un Genel Coğrafi Özellikleri”, Şehri Mübarek Erzurum, Erzurum.
- DOĞANAY, Hayati vd. 1998, “Coğrafya”, Erzurum İl Yıllığı, Ankara.
- ERİNÇ, Sırrı, 1953, Doğu Anadolu Coğrafyası, İstanbul.
- ERKMEN, Mustafa ve CEYLAN Alpaslan vd. 2002, “2000 Yılı Erzurum Kale Kazısı”, Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, Sayı XII, s. 73-85.
- ERKMEN, Mustafa ve CEYLAN, Alpaslan, 2003, “2001 Yılı Pasinler Kale Kazısı”, Müze Kurtarma Kazıları Semineri, Sayı XIII, Ankara, s. 17-28
- ERKMEN, Mustafa ve CEYLAN, Alpaslan vd. 2007, “2005 Yılı Erzurum Kale Kazısı”, Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, Sayı XV, 1 vdd.
- ERKMEN, Mustafa ve CEYLAN, Alpaslan vd. 2008, “2006 Yılı Erzurum Kale Kazısı”, Kazı Sonuçları Toplantısı, Sayı XXIX/3, s. 491-505.
- ERKMEN, Mustafa ve CEYLAN, Alpaslan vd. 2009, “2007 Yılı Erzurum Kale Kazısı”, Kazı Sonuçları Toplantısı, Sayı: XXX/2, s. 217-233.
- ERKMEN, Mustafa ve GÜNAŞDI, Yavuz vd. 2011, “2009 Yılı Erzurum Kale Kazısı”, Kazı Sonuçları Toplantısı, Sayı XXXII/3, s. 148-166.

- FORRER, E. 1931, “Hajasa-Azzi”, *Caucasica*, Sayı: 9, s. 1-24.
- GOETZE, A. 1928, “Des Hethiter-Reich”, *AO* 27/2, 24-45.
- GÜNAŞDI, Yavuz, 2013, *Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÜNAŞDI, Yavuz, 2015, “Erzurum Kalesi Kazısı”, *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler, S I*, Cambridge, s. 343-359.
- GÜNAŞDI, Yavuz, 2016, “Geçitler Ülkesinde Önemli Bir Urartu Kalesi: Avnik”, *TÜBA-AR*, Sayı: 19, Ankara, s. 113-136.
- GÜNAŞDI, Yavuz vd. 2012, “2010 Yılı Erzurum-Erzincan- Kars-İğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı, Sayı 29, Cilt III*, Ankara, s. 49-71.
- GÜNERİ, Semih, 1987, *Erzurum Çevresinin Ön-Urartu Yerleşim Birimleri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Erzurum: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÜNERİ, Semih, 2005, “Erzurum Bulamaç Höyük 2003 -2004 Yılı Kazılarının sonuçları ve Doğu Anadolu Geç Karaz Evresi Araştırmaları”, *Arkeoloji, Anadolu, Avrasya, S 2*, İzmir, s. 7-15.
- HERZFELD, Ernst, 1968, *The Persian Empire: Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East*, Wiesbaden.
- HROZNY, B. 1947, *Ancient History of Western Asia, India and Crete*, Prag.
- IŞIK, Kenan, 2015, *Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KARABULUT, Kerem, 2005, *Doğu’da Yakalanan Kalkınma Fırsatı: Ticaret*, İstanbul.
- KETİN, İhsan, 1983, *Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış*, İstanbul.

- KİBAROĞLU, Mustafa ve SAGONA Antonio vd. 2011, “Petrographic and geochemical investigations of the late prehistoric ceramics from Sos Höyük, Erzurum (Eastern Anatolia)”, *Journal of Archaeological Science*, Sayı: 38, s. 3072- 3084.
- KLEİSS, Wolfram ve HAUPTMANN, Harald, 1976, *Topographische Karte von Urartu*, Berlin.
- KODAY, Saliha, 2004, *Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık*, Erzurum.
- KOŞAY, Hamit, Zübeyr, 1948, “Karaz Sondajı”, *Türk Tarih Kongresi*, S 3, Ankara, s. 165-169.
- KOŞAY, Hamit, Zübeyr, 1962, “Pulur Kazısı, 1960”, *TAD*, S 11, Ankara, s. 25-28.
- KOŞAY, Hamit, Zübeyr, 1967, “Pulur Kazısı”, *Türk Tarih Kongresi*, S 6, Ankara, s. 14-15.
- KOŞAY, Hamit, Zübeyr, 1984, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Ankara.
- KOŞAY, Hamit, Zübeyr ve TURFAN, Kemal, 1959, “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”, *Bulleten*, S XXIII, C 91, Ankara, s. 349-413.
- KOŞAY, Hamit, Zübeyr ve VARY, Hermann, 1964, *Pulur Kazısı*, Ankara.
- KOŞAY, Hamit, Zübeyr ve VARY, Hermann, 1967a, *Güzelova Kazısı*, Ankara.
- KOŞAY, Hamit, Zübeyr ve VARY, Hermann, 1967b, *Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı 1961*, Ankara, 1967.
- KOZBE, Gülriz ve CEYLAN Alpaslan vd. 2008, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-6 Demir Çağları 1-2*, İstanbul.
- KÖKTEN, İ. Kılıç, 1947, “1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”, *Bulleten*, S XI, C 43, Ankara, s. 431-472.
- KÖKTEN, İ. Kılıç, 1952, “Anadolu Prehistorik Yerlerinin Dağılışı Üzerinde Bir Araştırma”, *DTCFD*, S 10, C 3-4, Ankara, s. 167-207.

- KÖNIG, Friedrich, Wilhelm, 1955-57, Handbuch Der Chaldischen Inschriften, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner, Beiheft 8, Graz.
- LAMB, Winifred, 1954, "The Culture of Northeast Anatolia and its Neighbours", AS, S IV, Ankara, s. 21-32.
- LEHMANN-HAUPT, Carl, Ferdinand, Friedrich, 1910, Armenien Einst und Jetzt I, Berlin.
- LEHMANN-HAUPT, Carl, Ferdinand, Friedrich, 1928-35, Corpus Inscriptionum Chaldicarum I-II, Leipzig.
- MARR, N. A. 1917, "Oblomki Delibabinskoy haldskoy Nadpisi", ZVO, Sayı: 24, 125-132.
- MELİKİŞVİLİ, Georgiy, Aleksandrovich, 1950, "Diauehi", Vestnik Drevney Istorii 34/4, 26-42.
- MELİKİŞVİLİ, Georgiy, Aleksandrovich, 1960, Urartskie Klinoobraznye Nadpisi, Moskova.
- MEŞÇANİNOV, I. I. 1931, "Nadpis Menui iz seL. Zivina", DAN, s. 69-73.
- MEŞÇANİNOV, I. I. 1933, "Haldskaya nadpis iz sel. Zivin", IAN 8(5), s. 407-412.
- MEYER, Eduard, 1954, Geschichte des Altertums, Stuttgart.
- MORDTMANN, Andreas, David, 1872, "Entzifferung und Erkläerung der armenischen Keilinschriften von Van und Umgegend", ZDMG, S 26, s. 465-496 (no. 1-46).
- NİKOLSKİİ, M. V. 1893, "Klinoobrazniya Nadpis Rusa IV Kelani Kirlani (Aluçalu) na Beregu Gokçi v Erivanskoy Guberniyi", AIZ I.
- NİKOLSKİİ, M. V. 1896, Klinoobrazniye nadpisi Zkavkazya (Materialı po Archeologiy Kavkaza 5), Moskova.
- ORTHMANN, Winfried, 1968-69, "Eine Urartaeische Inschrift in Avnik", AfO, S 22, s. 77-78.

- ÖZGÜL, Oktay, 2011a, Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖZGÜL, Oktay, 2011b, “Pasin Ovasının Tarihi Coğrafyası”, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 8, s. 91-106.
- ÖZGÜL, Oktay, 2015, “Erzurum Tortum’da Önemli Bir Urartu Kalesi: Kapıkaya”, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, C 5, S 9, s. 69-92.
- ÖZGÜL, Oktay, 2016, “Erzurum’da Stratejik Bir Urartu Kalesi: Tepeköy (Pir Ali Baba)”, TÜBA-AR, Sayı: 19, Ankara, s. 137-157.
- PAYNE, Margeret, R. 1993, Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- PAYNE, Margeret, R. 2006, Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu, İstanbul.
- PAYNE, Margeret, R. ve CEYLAN, Alpaslan, 2003, A New Urartian Inscription From Ağrı - Pirabat, SMEA, Sayı: XLV, Cilt: 2, Roma, s. 191-201.
- PEHLİVAN, Mahmut, 1984, En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- PEHLİVAN, Mahmut, 1991a, Hayaşa (M.Ö. XV-XIII. Yüzyıllarda Kuzeydoğu Anadolu), Erzurum.
- PEHLİVAN, Mahmut, 1991b, Daya (e) ni /Diau (e) hi, Erzurum.
- ROBERT, Louis, 1876, Etude philologiques sur les inscriptions cuneiformes de l’Armenie, Paris.
- RUSSEL, H. F. 1984, “Shalmanaser’s Campaign to Urartu in 856 B.C. and Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources”, Anatolian Studies 24, London, s. 178-208.
- SAGONA, Antonio, G. 1984, The Caucasian Region in the Early Bronze Age. British Archaeological Reports (BAR) International Series 214.

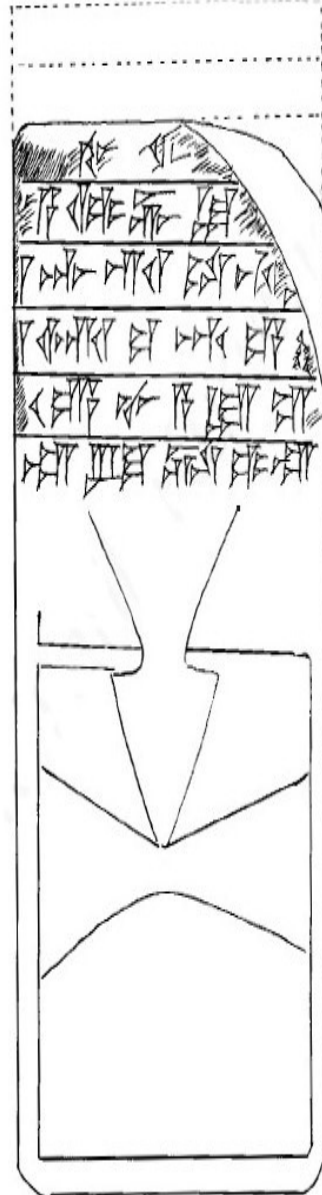
- SAGONA, Antonio G. ve ERKMEN, Mustafa vd. 1996, “Excavations at Sos Höyük, 1996: Second Preliminary Report”, *AS*, Sayı: 46, s. 27-52.
- SAGONA, Antonio, G. ve ERKMEN, Mustafa vd. 1997, “Excavations at Sos Höyük, 1995”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Sayı: XVIII, Cilt: 1, s. 137-143.
- SAGONA, Antonio, G. ve SAGONA, Claudia vd. 1995, “Excavations at Sos Höyük-1994: First Preliminary Report”, *Anatolian Studies*, Sayı: 45, London, s. 193-218.
- SAGONA, Antonio, G. ve SAGONA, Claudia vd. 1997, “Excavations at Sos Höyük 1996: Third Preliminary Report”, *Anatolica*, Sayı: 23, s. 181-226.
- SAGONA, Antonio, G. ve SAGONA, Claudia, 2000, “Excavations at Sos Höyük, 1998”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Sayı: XXI, Cilt: 1, s. 143-144.
- SAGONA, Antonio, G. ve SAGONA, Claudia, 2003, “The Upper Levels at Sos Höyük, Erzurum: A Reinterpretation of The 1987 Campaign”, *Anatolia Antiqua*, Sayı: XI, s. 101-109.
- SAGONA, Antonio, G. ve ZİMANSKY, Paul, 2009, *Ancient Turkey*, London.
- SAGONA, Claudia, 2004, “Literary Tradition and Topographic Commentary”, *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier I: An Historical Geography and a Field Survey of the Bayburt Province*, 25-96.
- SALVİNİ, Mirjo, 1967, *Nairi e Ur(u)atri: Contributa alla Storia della Formazione del regnodi Urartu*, Roma.
- SALVİNİ, Mirjo, 1995, *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Darmstadt.
- SALVİNİ, Mirjo, 2006, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul.

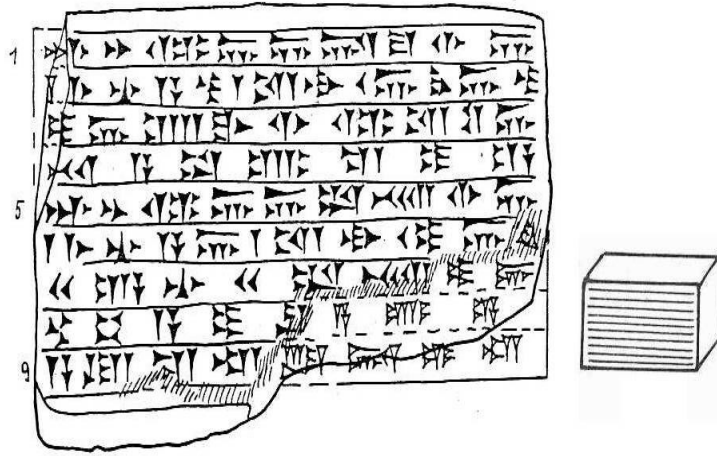
- SAN, Oya, 1994, Urartu Krallığının Kuzey ve Kuzeydoğu Yayılımı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SANDALGIAN, Joseph, 1900, Les inscriptions cunéiformes Urartiques: transcrites avec une triple traduction interlinéaire en Arménien classique, en Latin et en Française, suivies d'un glossaire et d'une grammaire, Venedik.
- SAULCY, Louis, Flicien, Joseph, Caignart, De, 1853, Voyage autour de la Mer Morte et dans les terres bibliques, Paris.
- SAYCE, Archibald, Henry, 1882, "The Cuneiform Inscriptions of Van", *JRAS* 14, s. 377-732, (no. 1-57).
- SAYCE, Archibald, Henry, 1888, "The Cuneiform Inscriptions of Van Part III" *Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, London, s. 1-48.
- SAYCE, Archibald, Henry, 1890, "The Great Inscription of Argistis on the Rock of Van", *Records of the Past* 4, s. 117-133.
- SAYCE, Archibald, Henry, 1893, "The Cuneiform Inscriptions of Lake Van" *JRAS* /1- 25, London, s. 1-39.
- SAYCE, Archibald, Henry, 1894, "The Cuneiform Inscriptions of Van, Part 5", *JRAS* 26, s. 691-732 (no. 80-85).
- SCHULZ, Friedrich, Eduard, 1840, Memoire sur le lac de Van et ses environs par M. Fr. Ed. Schulz", *Journal Asiatique* 3/9, s. 257-323.
- SELEN, Hamit, Sadi, 1943, "Türkiye'nin Yol Sistemi", TCD I-IV, Ankara, s. 352-371.
- SEMBASTIANS, M. V. 1910, Ararat.
- SEVİN, Veli, 1979, Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- SÖZER, Ahmet, Necdet, 1972, Kuzeydoğu Anadolu'da Yaylacılık, Ankara.
- ŞENYURT, S. Yücel, 2005a, Tasmator, Ankara.

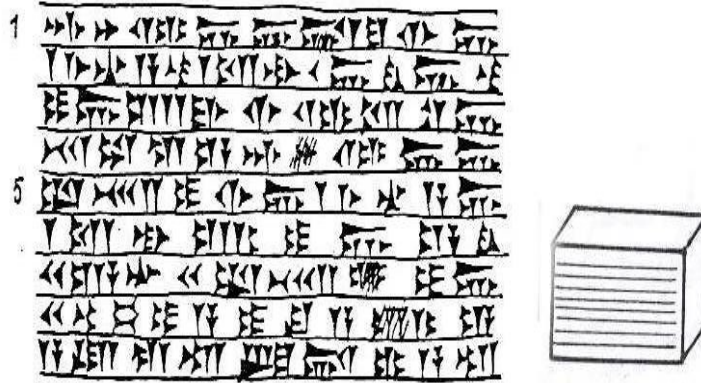
- ŞENYURT, S. Yücel, 2005b, Büyükardıç: Doğu Anadolu'da Bir Erken Demir Çağı Tepe Yerleşmesi, Ankara.
- ŞENYURT, S. Yücel ve EKMEN, Hamza, 2005, Tetikom: Pasinler Ovası'nda Bir Demir Çağı Yerleşmesi, Ankara.
- ŞENYURT, S. Yücel ve İBİŞ, Resul, 2005, Güllüdere: Aşkale Ovasında Bir Demir Çağ ve Ortaçağ Yerleşmesi, Ankara.
- ŞENYÜREK, Muzaffer, S. 1944, "Anadolu'da Bulunan İki Yeni Paleolitik Alete Dair Bir Not", DTCFD 2/2, Ankara, s. 349-352.
- TARHAN, Taner, 1975, "Urartu Merkezlerinde Meydana Çıkarılan Kerpiç Mimarının Korunması ve Onarımı Hakkında Öneriler", İTÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü, s. 44-55.
- TARKAN, Tefvik, 1974, "Ana Çizgileri ile Doğu Anadolu Bölgesi", Atatürk Üniversitesi 50 Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi, Erzurum.
- TSERETHELİ, Georgii, B. 1939, The Urartean Monuments in the Georgian Museum, Tbilissi.
- ÜNGÖR, İbrahim, 2015, "Urartu Kale Kazıları (Pasinler Kalesi)", Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler II, 432 vd.
- ÜNGÖR, İbrahim, 2016, "Urartu Maden Ergitme Sahası 'Kurtderesi' İliç (Erzincan)", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C 9, S 43, s. 955-968.
- YAKAR, Jak, 1984, "Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia", Anatolian Studies, S XXXIV, London.
- YAKAR, Jak, 1985, "The Late Prehistory of Anatolia. The Late Chalcolithic and Early Bronze Age", BAR International Series, no: 286, c. 2, Oxford, s. 285-310.
- YALÇINLAR, İsmail, 1951, "Soğanlı-Kaçkar ve Mescit Dağı Silsilelerinde Glasiyon Şekilleri", Coğrafya Enstitüsü Dergisi, S II, s. 20-55.

Avnik Yazıtı

Hasankale (Pasinler) Yazıtı

Delibaba Yazıtı

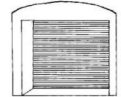

Makale Başv. Tarihi:13/10/2017

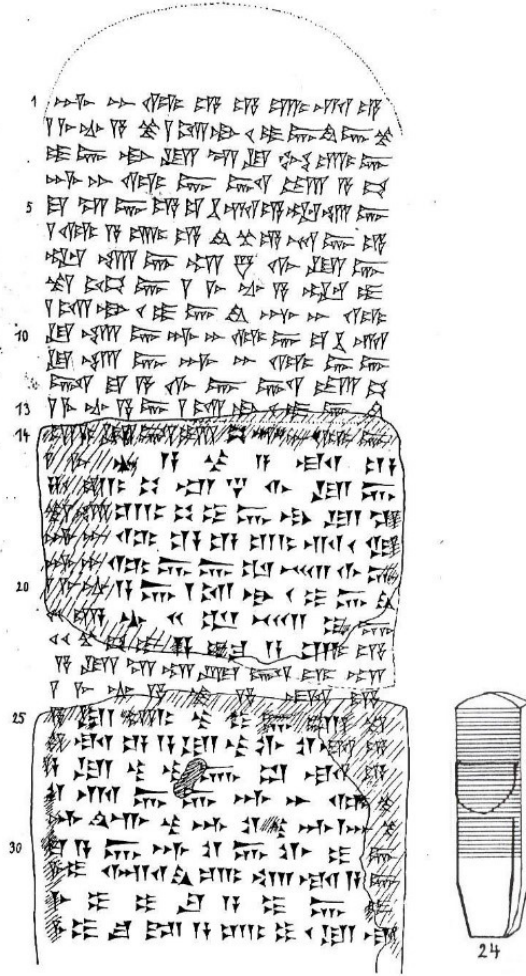
Makale Y. Kabul Tarihi:22/12/2017

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35

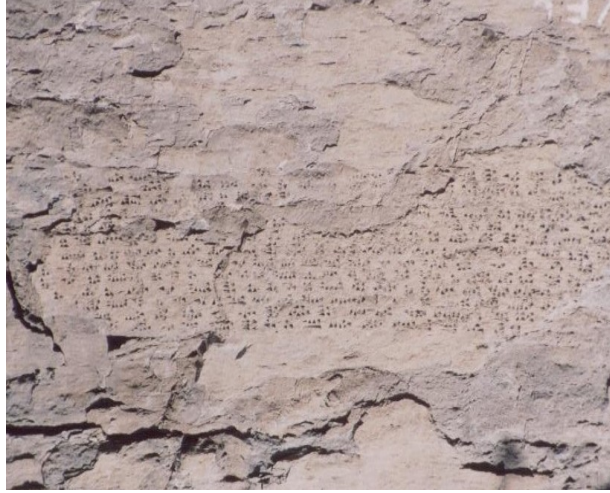
Yazılıtaş Yazıtı

Zivin (Süngütaş) Yazıtı

Sarıkamış Yazıtı

Ortakent (Hanak) Yazıtı